

АНОТАЦІЯ

Яковенко А. О. Інституціоналізація електронної освіти у вищій школі України: переваги та ризики. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 054 – Соціологія (Галузь знань 05 – Соціальні та поведінкові науки). – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Дисертаційна робота присвячена соціологічній концептуалізації феномену електронної освіти, а також з'ясуванню стану та особливостей її інституціоналізації у вищій школі України. Актуальність теми зумовлена новими соціальними потребами та запитами, які сформовані та викликані процесами модернізації та інформатизації сучасного українського суспільства, а також глобальними перетвореннями, які були спричинені пандемією коронавірусної інфекції, починаючи з 2019 року. Заклади вищої освіти України постали перед новими викликами, які змусили їх консолідувати свої зусилля задля пошуку найбільш ефективних шляхів свого функціонування та розвитку в нових умовах - в умовах мінливих змін та обмежень.

Наукова новизна результатів дослідження полягає у такому:

у перше:

- запропоновано авторське визначення електронної освіти як послідовної та систематизованої діяльності, яка спрямована на здобуття знань, умінь, навичок здобувачем вищої освіти та зорієнтована на споживання освітніх послуг та опосередковане засвоєння акредитованих освітніх програм вищої освіти та компонентів за допомогою використання електронних освітніх ресурсів, інформаційних технологій та Інтернету. Запропоноване визначення дозволяє відрізнити це поняття від: 1) найбільш

взаємопов'язаного поняття “дистанційної освіти”, акцентуючи увагу, скоріше, на технологічному супроводі та опосередкованості освітнього процесу, ніж на фізичній розділеності; 2) опосередкованої освітньої діяльності, яка не передбачає систематичного моніторингу, супроводу, зворотного зв'язку; 3) широкого спектру освітніх послуг (курси підвищення кваліфікації, різні масові відкриті онлайн-курси тощо), які надаються різними установами та організаціями, що не мають відповідної ліцензії на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти. Саме таке розуміння “електронної освіти” витікає з особливостей функціонування “віртуальних університетів”;

- обґрунтовано положення про трансформацію та еволюцію підходів до розуміння електронної освіти на основі історико-соціологічного аналізу теоретико-концептуальних здобутків, що простежується в існуванні таких поглядів: 1) електронна освіта як вдосконалена форма дистанційної освіти; 2) електронна освіта як засіб отримання додаткової освіти (в галузі неформальної освіти); 3) електронна освіта як супровід традиційної освітньої діяльності за допомогою використання та впровадження інформаційно-комунікативних технологій; 4) електронна освіта як альтернатива традиційним формам освіти (в галузі неформальної освіти); 5) електронна освіта як напрям отримання освітніх послуг, які надають акредитовані установи, за допомогою використання інформаційних технологій;

- на основі синтезу ідей та теоретико-методологічних підходів до вивчення соціальних інститутів визначено ключові функції електронної освіти, а саме: зберігання великих обсягів навчального контенту; моніторинг протікання освітнього процесу; персоніфікація освітньої діяльності; надання необмеженого доступу до різних освітніх інформаційних джерел та ресурсів; формування якісно нового освітньо-комунікативного середовища; стимулювання створення нових соціальних

спільнот та груп; індивідуалізація освітнього процесу; інтенсифікація впровадження інтерактивних методів навчання; автоматизація навчального процесу;

- розроблено систему індикаторів для емпіричного вимірювання каталізаторів та бар'єрів інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України за допомогою систематизації показників, що знаходяться на мікро-, мезо- та макrorівнях. Виявлено, що ключовим каталізатором, який сприяє впровадженню електронної освіти та її технологій у вищу школу України, є виникнення нових можливостей та умов для поєднання трудової та освітньої діяльності, економія часу під час навчання в умовах електронної освіти та прагнення інтеграції у глобальний освітній простір. Було виявлено, що головними бар'єрами інституціоналізації електронної освіти є такі фактори: компетентісна неготовність учасників освітнього процесу та надання переваги українського суспільства здобувати освіту традиційним шляхом.

удосконалено:

- теоретичну інтерпретацію поняття “електронна освіта” завдяки аналізу та виділення її форм за різними критеріями: за ступенем включеності освітнього процесу до веб-середовища (електронна освіта повного циклу, гібридна освіта, традиційна освіта із застосуванням інформаційно-комунікативних технологій); за критерієм часу можна виділити синхронну електронну освіту (освітній процес відбувається в режимі реального часу) та асинхронну електронну освіту (взаємодія учасників освітнього процесу відбувається із затримкою в часі); за критерієм регламентації електронну освіту можна класифікувати на формальну (регламентується визначеними освітніми програмами відповідно до затверджених державою рівнів освіти, спеціальностей та передбачає отримання здобувачами освіти результатів навчання відповідно до державних стандартів в освітній галузі), неформальну (надання освітніх

послуг відповідно до освітніх програм, що не передбачає присудження державних освітніх кваліфікацій відповідно до визнаних рівнів освіти) та інформальну (самостійно організована пошуково-аналітична діяльність з метою здобуття певних знань, навичок, компетенцій за допомогою використання різних інформаційних мультимедійних джерел);

- удосконалено аналіз факторів внутрішнього та зовнішнього середовища за допомогою матриці SWOT, яка може стати інструментом комплексної оцінки перспектив та загроз інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України, яка має на меті удосконалення процесів стратегічного планування, визначення цілеспрямованих напрямів розвитку та розробки управлінських рішень.

дістали подальший розвиток:

- аналіз відношення та готовності з боку ключових цільових груп (здобувачі освіти, професорсько-викладацький склад, експерти) до активного впровадження електронної освіти та її технологій в освітній процес. Виявлено, що здобувачі освіти більшою мірою підтримують та готові до впровадження технологій електронної освіти в освітній процес на відміну від викладацького складу та адміністрації закладів вищої освіти;

- трактування цифрових компетенцій як сукупності знань та практичних навичок, які стають значущими і необхідними індивіду для ефективного та безпечного існування, функціонування та розвитку в умовах цифрового суспільства, насиченого інформаційно-комунікативними технологіями, а також виступають ключовим компонентом формування його культурного капіталу. В цьому аспекті цифрові компетенції були поділені на “hardskills” та “softskills”. До першої групи увійшли такі компетенції як: загальна технічна та технологічна компетентність, навички роботи з онлайн-курсами, навички роботи з платформами електронної освіти. До другої групи увійшли: навички самостійної роботи, почуття

персональної відповідальності за результати навчання, самодисциплінованість, комунікативні навички.

Перший розділ «Теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження електронної освіти» присвячений аналізу соціологічних підходів до вивчення електронної освіти, а також концептуальних та інституційних передумов її розвитку. Розглянуті основні соціологічні концепції: інтегративні (синтетичні) теорії (Ю. Хабермас, Е. Гідденс) в аспекті розуміння того, що існування соціальних структур неможливо уявити без соціальних дій та навпаки, що свідчить про те, що конкретні та спрямовані соціальні дії та ініціативи, які відбуваються на мікрорівні, є засадами інституційного становлення та самовідтворення системи електронної освіти; інституційні теорії (Д. Норт, Т. Парсонс, Дж. Роулз, Н. Смелзер, Г.Осіпова, М. Комарова та ін.) в галузі існування різних теоретико-методологічних підходів до вивчення соціальних інститутів, які надають комплексне розуміння цього феномену, а також розглядають різні напрями інституціоналізму; соціальний конструктивізм (П. Бергер, Т. Лукман) в аспекті дослідження конструювання соціальної реальності та феноменів, які набувають інституційних рис, формування соціальних інститутів та інституційних структур, а також розуміння та інтерпретації процесів хабітуалізації, типізації, об'єктивації, легітимації; структурно-функціональні парадигми (Т. Парсонс, Р. Мертон) в аспекті дослідження соціальних систем, їх рівноваги та самовідтворення, функцій, механізмів підтримки соціального порядку, цінностей та норм; концепції “мережевого” суспільства (М. Кастельс, Н. Крістакіс), які присвячені дослідженню ключових передумов, структури та функцій соціальних мереж, комунікативних процесів, принципів формування соціальних зв'язків та відносин; теорії інформаційного суспільства (Д. Белла, Е. Тоффлера, М.Кастельса, А. Турен та інші) в галузі вивчення ролі знань та інформаційно-комунікативних технологій в сучасному світі, формування

глобальних комунікативних мереж; концепції “випереджаючої” освіти, теорії конективізму (Дж. Сіменс та Ст. Даунс), теорії безперервної освіти, теорії транзакційних відстаней (М. Мур).

Розглянуто електронну освіту як педагогічну, психологічну, технічну технології та визначено, що проблематика електронної освіти, маючи статус міждисциплінарної, знаходиться у дослідницькому полі багатьох наук.

Запропоновано визначення поняття електронної освіти як послідовної та систематизованої діяльності, яка спрямована на здобуття знань, умінь, навичок здобувачем вищої освіти та зорієнтована на споживання освітніх послуг та опосередковане засвоєння акредитованих освітніх програм вищої освіти та компонентів за допомогою використання електронних освітніх ресурсів, інформаційних технологій та Інтернету. Запропоноване визначення дозволяє відрізнити це поняття від: 1) найбільш взаємопов’язаного поняття “дистанційної освіти”, акцентуючи увагу, скоріше, на технологічному супроводі та опосередкованості освітнього процесу, ніж на фізичній розділеності; 2) опосередкованої освітньої діяльності, яка не передбачає систематичного моніторингу, супроводу, зворотного зв’язку; 3) широкого спектру освітніх послуг (курси підвищення кваліфікації, різні масові відкриті онлайн-курси тощо), які надаються різними установами та організаціями, що не мають відповідної ліцензії на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти. Саме таке розуміння “електронної освіти” витікає з особливостей функціонування “віртуальних університетів”.

Був запропонований розгляд електронної освіти як віртуального комунікативного простору, були виділені різні форми та функції електронної освіти, був наданий перелік ключових переваг та недоліків цієї освітньої моделі. Виділені форми електронної освіти за різними критеріями: за ступенем включеності освітнього процесу до веб-середовища

(електронна освіта повного циклу, гібридна освіта, традиційна освіта із застосуванням інформаційно-комунікативних технологій); за критерієм часу можна виділити синхронну електронну освіту (освітній процес відбувається в режимі реального часу) та асинхронну електронну освіту (взаємодія учасників освітнього процесу відбувається із затримкою в часі); за критерієм регламентації електронну освіту можна класифікувати на формальну (регламентується визначеними освітніми програмами відповідно до затверджених державою рівнів освіти, спеціальностей та передбачає отримання здобувачами освіти результатів навчання відповідно до державних стандартів в освітній галузі), неформальну (надання освітніх послуг відповідно до освітніх програм, що не передбачає присудження державних освітніх кваліфікацій відповідно до визнаних рівнів освіти) та інформальну (самостійно організована пошуково-аналітична діяльність з метою здобуття певних знань, навичок, компетенцій за допомогою використання різних інформаційних мультимедійних джерел).

Сформульовані ключові функції електронної освіти, а саме: зберігання великих обсягів навчального контенту; моніторинг протікання освітнього процесу; персоніфікація освітньої діяльності; надання необмеженого доступу до різних освітніх інформаційних джерел та ресурсів; формування якісно нового освітньо-комунікативного середовища; стимулювання створення нових соціальних спільнот та груп; індивідуалізація освітнього процесу; інтенсифікація впровадження інтерактивних методів навчання; автоматизація навчального процесу.

У другому розділі «Інституційний вимір електронної освіти: локальний та глобальний контексти» були визначені теоретичні підходи до вивчення соціальних інститутів та процесу інституціоналізації, теоретико-концептуальні передумови становлення електронної освіти, а також узагальнено вітчизняний та світовий досвід впровадження електронної освіти.

Розглянуті ключові традиційні інституціональні теорії, а саме: соціально-психологічний інституціоналізм (Т. Веблен), соціально-правовий інституціоналізм (Дж. Коммонс) та емпіричний (У. Мітчелл). На основі аналізу був зроблений висновок про те, що для представників традиційного інституціоналізму технологія є причиною розвитку суспільної системи в цілому та економічної галузі зокрема, що, в свою чергу, стало каталізатором формування постіндустріального суспільства - суспільства, в якому інформація та знання стали ключовими ресурсами задля досягнення успішного функціонування, самовідтворення та розвитку суспільної системи. Узагальнені здобутки структурно-функціональної парадигми (Т. Парсонс), концепції соціального конструктивізму (П. Бергер та Т. Лукман), класичної соціологічної думки (Е. Дюркгейм, М. Вебер) ті інших. Було запропоноване визначення поняття «соціального інституту» як усталеної форми організації суспільного життя, спрямованої на підтримку стабільного соціального порядку та задоволення потреб суспільства за допомогою використання механізмів управління соціальними процесами.

Розкриті теоретико-концептуальні передумови становлення електронної освіти, серед яких можна виділити наступні: концепції інтернетизації та індивідуалізації освіти, теорії інформаційного суспільства (Д. Белл, Е. Тоффлер, М. Кастельс), постмодерністські теорії (Ж. Бодрійяр, З. Бауман), концепції безперервної та випереджаючої освіти, теорії гуманізації освіти, концепції студентоцентрованого навчання, теорії масовізації та інтернаціоналізації освіти, а також глобальна цінність та пріоритет забезпечення інклюзивної освіти.

У третьому розділі «Становлення електронної освіти у вищій школі України» були представлені результати соціологічних досліджень, що присвячені вивченню стану та розвитку електронної освіти у вищій школі України. Виявлено каталізатори та бар'єри, переваги та недоліки, перспективи та ризики інституціоналізації електронної освіти у вищій

школі України. Встановлено, що, незважаючи на два роки вимушених карантинних обмежень та намагань розвитку електронних освітніх технологій, в Україні електронна освіта домінує як супровід традиційної освітньої діяльності за допомогою використання та впровадження інформаційно-комунікативних технологій. Здобувачам освіти не доступні всі функції, які виконує заклад вищої освіти, в цифровому просторі та можемо констатувати, що в українському освітньому просторі переважає гібридна модель електронної освіти, яка лише доповнює традиційну університетську освіту.

Так, розглядаючи життєвий цикл та риси будь-якого соціального інституту, слід сказати, що сьогодні електронна освіта набуває рис соціального інституту. Про це свідчить наявність ключових компонентів соціального інституту, а саме: системи статусів і ролей, функцій, норм і правил, дискурсивних практик, ціннісно-смислового простору, організацій тощо. Але слід констатувати, що електронній освіті бракує декількох складових, які є обов'язковими для функціонування будь-якого соціального інституту. В першу чергу, мова йде про нормативно-правове регулювання електронної освіти, процес її формалізації, а також існування ресурсної бази для ефективного функціонування інституту.

Згідно з результатами дослідження, основними перевагами електронної освіти порівняно з традиційними освітніми формами є наступні: економія часу, можливість поєднувати трудову діяльність та навчання, можливість навчатись протягом усього життя, формування та підвищення інформаційної культури, інтенсифікація самостійної роботи учасників освітнього процесу, інтерактивність навчального процесу, надання доступу до освітніх ресурсів різним верствам населення. До головних недоліків електронної освіти опитані респонденти відносять такі: перешкоди технічного характеру, складнощі самодисципліни та самомотивації, мінімізація безпосереднього спілкування викладачів та

учнів, що може призвести до проблеми соціалізації та соціальної ізоляції під час навчального процесу, електронна освіта має певні обмеження залежно від освітньої програми, труднощі адаптації до електронної освіти та оволодіння електронними технологіями з боку учасників освітнього процесу (компетентісна неготовність), загроза поширення академічної недоброчесності, проблема інформаційної безпеки, недосконалість нормативно-правового забезпечення та визнання електронної освіти.

Щодо оцінки перспектив розвитку електронної освіти в вищій школі України було виявлено, що більшість опитаних респондентів (здобувачі освіти, професорсько-викладацький склад, експерти) впевнені, що найближчим часом електронна освіта буде виступати лише доповненням до традиційної аудиторної освіти. Разом з тим, були виокремлені каталізатори інституціоналізації електронної освіти у вищій школі України, а саме: прагнення інтеграції у світовий освітній простір, потреба в поєднанні трудової та освітньої діяльності, впровадження кредитно-модульної системи та концепції студентоцентрованого навчання, економія коштів на сферу надання освітніх послуг, популяризація концепції інклюзивної освіти та інші. Попри існування великої кількості факторів, які виступають каталізаторами становлення та розвитку електронної освіти, було приділено увагу бар'єрам, які стримують або перешкоджають цим процесам. Доведено, що такими перешкодами є прихильність суспільства отримувати вищу освіту традиційним шляхом; складнощі забезпечення повного перенесення освітнього процесу до веб-середовища; високі фінансові інвестиції в розвиток електронної освіти; недостатня кількість методичних матеріалів по розробці та використанню технологій електронної освіти; мовний бар'єр; складнощі самодисципліни та самомотивації до самоосвіти; недосконалість нормативно-правового забезпечення, компетентісна неготовність, складнощі визнання електронної освіти ринком праці.

У висновках дисертації представлено основні результати здійсненого дослідження, визначено перспективи подальших наукових пошуків з обраної проблеми, теоретичною базою яких можуть бути здобутки даної кваліфікаційної роботи.

Зазначено, що практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання їх для подальших емпіричних досліджень стану та розвитку цифрового освітнього середовища в Україні, а також освітніх інтеграційних і трансформаційних процесів в українському освітньому просторі. Основні положення та висновки дослідження можуть бути використані органами державної влади при визначенні напрямів та способів реалізації державної політики у галузі освіти, що можуть сприяти розвитку та поширенню цифрових технологій, а також вдосконаленню нормативно-правового регулювання електронної освіти в Україні. Отримані результати можуть бути використані у викладанні таких навчальних дисциплін, як “Цифровізація освіти”, “Соціологія освіти”, “Соціологія масових комунікацій”, “Соціологія Інтернет-комунікацій” тощо. Отримані результати можуть бути використані при розробці заходів та проєктів, які будуть орієнтовані на подальше вивчення, формування або оптимізацію умов впровадження електронної освіти у вищу школу України та складанні управлінцями стратегії розвитку закладів вищої освіти та системи вищої освіти в цілому.

Ключові слова: електронна освіта, інституціоналізація, технології електронної освіти, електронний освітній простір, інформаційно-комунікативні технології.